

PAPER

BOLA NUTQI RIVOJLANISHINING BOSQICHLARI

Kabirova Zarnigor Raxmonjon qizi^{1,*}

¹Qo'qon DPI Maxsus pedagogika kafedrası o'qituvchisi

*kabirovazarnigor@998gmail.com

Abstract

Bolaning nutqining normal rivojlanishi va qulay tarbiya sharoitlari bilan uning faol so'z boyligi juda tez o'sib boradi. U ham miqdoriy, ham sifat jihatidan o'sadi, masalan, 3-4 yoshda so'z boyligi 600 dan 2000 so'zgacha bo'ladi. Bolalar tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarni to'g'ri nomlaydilar, predmet va harakatlarning sifatlarini bildiruvchi so'zlarni yetarli miqdorda gapiradilar, nutqda ham o'ziga xos, ham umumiy tushunchalarni, qarama-qarshi ma'noli so'zlarni, sinonim so'zlarni faol ishlatishga harakat qiladilar.

Key words: so'z, ot, sifat, muloqot, A.N.Gvozdev.

Kirish

So'z boyligining miqdoriy va sifat jihatlarini ortishi bilan bir vaqtda bolalarda so'z yasash ko'nikmalari asta-sekin rivojlanadi. Shunday qilib, to'rt yoshli bolalar turli xil kamaytiruvchi qo'shimchalar bilan otlar yaratishda mutlaqo erkindir: barmoq, quyon, peshona, it, burun, qo'g'irchoq, kiyim.

5-6 yoshli maktabgacha yoshdagi bolalar so'z yaratish mashqlarini erkin bajaradilar. Bir ozakdan turli gap bolaklari yasashi mumkin: ot, fel, sifatli kabilar (masalan: qizil, qizarib, qizarib ketish; tutuvchi, tutmoq, tutmoq; suzuvchi, suzuvchi, suzuvchi).

Bolalar otlardan sifatlar yaratish vazifalarini engishadi va bu nafaqat kundalik, tez-tez uchraydigan so'zlarga (temir, temir, shisha, yog'och), balki kundalik hayotda kamroq qo'llaniladigan so'zlarga ham tegishli: kaliko, qor, qog'oz, qum, karton, plast-massa.

Nutqning grammatik to'g'riligini tekshirish uchun bolalarning grammatik shakllar haqidagi tushunchalarini va ularni faol nutqda qo'llash mahoratini aniqlash kerak.

Adabiyotlar taxlili

Bolaning nutqining normal rivojlanishi L.S.Vigotskiy, P.P.Blonskiy, B.G.Anan'ev singari yirik psixologlarning asarlarida o'z aksini topa boshlagan. Keyinchalik bu muammo bilan shug'ullanuvchilar safi ortib bordi, shu bois yosh davrlarini tasniflash muammosi o'zining kelib chiqishi. Ilmiy manbai, rivojlanish jarayonlariga yon-

dashilishi nuqtai nazaridan bir-biridan keskin farq qiladi. Hozirgi vaqtda yosh davrlarini tabaqalash yuzasidan mulohaza yuritishda olimlarning ilmiy qarashlarini muayyan guruhlariga ajratish va ularning mohiyatini ochish maqsadga muvofiqdir. L-S.Vigotskiy psixologlarning yosh davrlarini tabaqalash nazariyalarini tanqidiy tahlil qilib, muayyan rivojlanishni vujudga keltiruvchi ruhiy yangilanishlarga tayanib, yosh davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratadi. 1. Chaqaloqlik davri inqirozi. 2. Go'daklik davri - 2 oylikdan 1 yoshgacha, bir yoshdagi inqiroz. 3. Ilk bolalik davri - 1 yoshdan 3 yoshgacha - 3 yoshdagi inqiroz. 4. Maktabgacha davri - 3 yoshdan 7 yoshgacha - 7 yoshdagi inqiroz. 5. Maktab yoshi davri - 8 yoshdan 12 yoshgacha - 13 yoshdagi inqiroz. 6. Pubertat (jinsiy etilish) davri - 14 yoshdan 18 yoshgacha, yoshdagi inqiroz. L.S.Vigotskiy o'zining yosh davrlarini tabaqalash nazariyasini ilmiy asoslab, ta'riflab bera olgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolada bolalarning mustaqil gaplarda birlik va ko'plikdagi ot va fe'llardan (ham unumli, ham unumli bo'lmagan sonli) qo'llash, otlarni jins va holga ko'ra o'zgartirish, sifat va sonlarni jins, son, hol bo'yicha otlar bilan muvofiqlashtirish ko'nikmalari tekshiriladi.

Tahlillar va natijalar

Oddiy va murakkab predloglardan foydalanishga alohida e'tibor qaratish lozim. Shu maqsadda bolalarga harakatlarni namoyish qil-

ish paytida rasm, bir qator rasmlar bo'yicha savollarga javob berish taklif etiladi, jumlagi yetishmayotgan so'zni qo'shing, uni kerakli jins, raqam, holatda ishlatib; mos yozuvlar so'zlari yordamida mustaqil ravishda jumla tuzing, nutq terapevt esa turli xil o'yin daqiqalaridan foydalanadi. Masalan: "Kim kimga yordam bermoqda?", "Kim kimni bezovta qilmoqda?", "Kim nima bilan o'zini himoya qilmoqda?", "Kim nima yeydi?", "Hayvonot bog'iga ekskursiya" (kim qafaslarda ko'rindi). ?, "Bo'ri kimdan qo'rqdi?", "Televizorda ular kim haqida gaplashishdi?", "Kim qaerga yashirdi?"

Bolalar nutqining grammatik tuzilishining xususiyatlari:

Nutqning normal rivojlanishi bilan 5 yoshgacha bo'lgan bolalar otlarning barcha turlarini o'zlashtiradilar, ya'ni ular barcha birlik va ko'plik holatlarida ot va sifatlardan to'g'ri foydalanadilar. Bolalar duch keladigan ba'zi qiyinchiliklar genitiv va nominativ ko'plik holatlarida (stullar, daraxtlar, g'ildiraklar, daraxtlar) kam ishlatiladigan otlar bilan bog'liq.

Nutqni normal rivojlanishi bo'lgan bolalarda (A. N. Gvozdevga ko'ra) hollar tugashining quyidagi tartibini qayd etishimiz mumkin:

1 yil 1 oy – 2 yil. O'rinni ko'rsatuvchi ot, kelishik. Old gap tushirilgan (to'pni stolga qo'ying).

2 yil – 2 yil 2 oy. Shaxsni ko'rsatish uchun (Vovaga bering), yo'nalish (old gap tushirilgan: onamga boring); ish-harakat ma'nosida instrumental holat (men qalam bilan chizaman); o'rin ma'nosiga ega bo'lgan bosh gap – yuklama tushirilgan (sumkada yotadi).

2 yil 2 oy – 2 yil 6 oy yuklamalari bilan nasl kelishi, yo'nalish ma'nosi bilan (uydan); bilan (ona bilan) ish-harakatning yuklamalar bilan mos kelishi ma'nosi bilan instrumental holat; usti, osti (stol ustida) yuklamalari bilan o'rin ma'nosi bilan bosh gap.

2 yil 6 oy – 3 yil. Uchun, keyin (onam uchun, yomg'irdan keyin) predloglari bilan genitiv; orqali, ostida (daryo bo'ylab, stol ostida) yuklamalari bilan qaratqich kelishigi.

3 yil – 4 yil. Do predlogli yasama chegarani bildiradi (o'rmonga), o'rniga predlog qo'yiladi (birodar o'rniga).

Bolaning to'g'ri nutqining muhim ko'rsatkichi – predloglardan foydalanish va otlarni sifatlari va raqamlar bilan to'g'ri muvofiqlashtirish qobiliyati. 3-4 yoshgacha bolalar mustaqil nutqda barcha sodda predloglarni (y, in, on, under, with, from, to, for, by, after) odatda to'g'ri qo'llaydilar va ularni gaplarida erkin qo'llaydilar.

5 yoshga kelib, bolalar so'z kelishuvining asosiy shakllarini o'rganadilar: har uch jinsdagi sifatlari bilan otlar, nominativ holatda raqamlar bilan.

Ovoz talaffuzini tekshirish uchun bo'g'inlar, so'zlar va jumalar o'zbek tilining buzilishi, almashtirilishi, aralashtirilishi mumkin bo'lgan tovushlarining asosiy guruhlarini bilan tanlanadi: a) unlilar, b) undoshlar (hushtaklar), v) shivirlash, d) affrikatlar, e) stuporlar, f) ovozsiz, g) qattiq va yumshoq. Har bir tovush guruhi uchun bolalarga berilgan tovushni avval alohida, so'ngra bo'g'in va so'zlar bilan talaffuz qilish so'raladi. Bu tovushli so'zlar va jumalar ham aks ettirilgan, ham rasmlar asosida (mustaqil ravishda) talaffuz qilinadi.

Fonemik eshitishning rivojlanishini aniqlash uchun bolalardan nutq terapevti tomonidan ma'lum bir ketma-ketlikda talaffuz qilingan 2-3-4 bo'g'inli birikmalarni takrorlab, bo'g'inlar qatorini yodlash va ko'paytirish so'raladi. Bunga faqat artikulyatsiya va akustik xususiyatlar (bapaba, dadada) bilan farq qiluvchi to'g'ri talaffuz qilingan tovushlardan iborat bo'g'inlar kiradi.

Tovush tarkibiga oxshash bir qancha sozlar quyidagicha bolishi mumkin: bok—bak—buqa; mushuk—taqillatish—taqillatish.

Tekshiruv davomida so'zda tovush mavjudligini aniqlash qobiliyatini aniqlashga qaratilgan maxsus topshiriqlar qo'llaniladi. So'zlar shunday tanlanadiki, berilgan tovush har xil holatda (so'z boshida, o'rtasida va oxirida), shu tovushni o'z ichiga olgan so'zlar bilan bir qatorda vazifada bu tovushsiz va aralash tovushli so'zlar mavjud. Bu sizga uzoq va yaqin tovushlarni aralashtirish darajasini yanada aniqlash imkonini beradi. (Masalan, so'zda s

tovushining mavjudligini aniqlash uchun quyidagi so'zlar taklif etiladi: etik, mo'ynali kiyim, kosa, burun, dush, mashina).

Misol tariqasida bir nechta so'zlardan foydalanib, bolalar nimani va qanday ta'kidlash kerakligini tushuntirish kerak. Bunday holda, aytilgan so'zlar biroz bo'rttiriladi va ajratilgan tovush intonatsiya qilinadi. Shu bilan birga, berilgan tovushli rasmlarni tanlash va mustaqil ravishda so'zlarni ixtiro qilishdan iborat murakkabroq vazifalar taklif etiladi.

Bo'g'in tuzilishi va tovush tarkibini tekshirish uchun ma'lum tovushli so'zlar tanlanadi (p, b, t, k, g, x, f, v, b, m, n, l, r, s, z, y, h, a, y, n, o, i, e) miqdori va bo'g'in turi har xil bo'lgan: so'z boshida, o'rtasida va oxirida undoshlar qo'shib kelgan so'zlar. Ushbu so'zlarni talaffuz qilishda rasmlarning ham aks ettirilgan, ham mustaqil nomlanishi taklif etiladi (mavzu va syujet). Masalan: o'qituvchi, fotograf, balerina, ekskursiya gid; o'qituvchi talabalarga dars beradi, o'qituvchi bolalarga kitob o'qiydi, gid ekskursiya o'tkazadi. Xatolarni tahlil qilib, nutq terapevti ma'lum bir bola uchun eng xos bo'lgan narsani qayd etadi: bo'g'inlarning qoldirilishi, ularni qayta tartibga solish, undosh tovushlarni qisqartirish.

Agar bola bo'g'in tuzilishi va tovush tarkibi jihatidan murakkab bo'lgan so'zlarni takrorlashda aniq qiyinchiliklarga duch kelsa, uni quyidagilardan iborat bo'lgan bir qator bo'g'inlarni takrorlashga taklif qilish kerak:

- turli unli va undoshlardan (tamoku);
- turli undoshlardan, lekin bir xil unli tovushlardan (ma-bata);
- turli unlilardan, lekin bir xil undosh tovushlardan (kakoku);
- bir xil undosh va unli tovushlardan, lekin turli urg'u bilan (papa; papa – papa, papa pa va boshqalar);
- so'zning ritmik naqshini aniqlang:

Artikulyar apparatlarning xavfsizligi va harakatchanligini tekshirish nutq terapiyasida umumiy qabul qilingan usullardan foydalangan holda tekshiriladi.

Xulosa

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash kerakki nutq terapevti artikulyatsion apparatdagi normadan chetga chiqishlarni qayd etadi: massiv, qalin lablar, old va molarlarning yo'qligi, baland (gotik) yoki tor, tekis tanglay. Tilni tekshirganda, hyoid ligamentning kattaligi qayd etiladi; jag'larning tuzilishida – ularning tishlashidagi nuqson, oldinga chiqadigan yuqori jag (prognatiya) yoki pastki jag (progeniya). Til, lablar va jag'larning harakatchanligini tekshirganda, nutq terapevti bir pozitsiyadan ikkinchisiga o'tish tezligini va tupurik darajasini qayd etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- Mamedov K.K., SHoumarov E.B. Akli zaif bolalar psixologiyasi. Ukuv kullanma. T.: Ukituvchi, 1994.
- Petrova V.G., Belyakova IV. Psixologiya umstvenno otstalx shkolnikov. –M.: ASAMEDIA, 2004.
- Mominova L., Amirsaidova Sh. va boshqalar. Maxsus psixologiya. – T.: Ozbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti, 2013.